

HENSIGTER, MOTIVER OG MORAL

FORHANDLINGS- OG SAMARBEJDSPOLITIKKEN 1940-1943

■ OLE KNUTZEN

Besættelsen er som bekendt en af de mest udforskede perioder i Danmarkshistorien, og der foreligger en stor mængde historiske værker af forskningsmæssig og oversigtsmæssig art, som beskriver perioden. Et centralt tema for dem alle har naturligt været spillet mellem forhandlings- og samarbejdspolitikken, der prægede tiden indtil den 29. august 1943, og den voksende modstand, der førte frem til samarbejdspolitikens fald. Anledningen til dette essay er udgivelsen af Gunnar Larsens dagbøger den 9. april i år.¹ Gunnar Larsen var minister for offentlige arbejder under besættelsen. Han var centralt placeret i den danske regerings forhandlinger med den tyske besættelsesmagt, og udgivelsen er derfor et vigtigt bidrag til en kildebaseret forståelse af forhandlings- og samarbejdspolitikken.

Gunnar Larsens dagbog vil kunne bruges som kilde til en række spørgsmål af relevans for forståelsen af Anden Verdenskrigs historie. Mit fokus i det kommende er dog forhandlingspolitikken, hvis behandling jeg på centrale punkter opfatter som mangelfuld. Dels fordi centrale kilder ikke er blevet undersøgt systematisk, herunder Gunnar Larsens dagbøger, hvilket gør dagbøgernes udgivelse endnu mere vigtig. Dels er den mangelfuld, fordi vigtige forskningsresultater, herunder mine egne, er blevet overset og marginaliseret i hovedparten af historieforskningen. Det gælder den danske regerings succesfulde bestræbelser på at afværge det tyske pres for at få gennemført ændringer i den danske regerings sammensætning i antiparlamentarisk retning, der kulminerede med nytårskrisen 1940/41. Hensigten med essayet er således at gøre opmærksom på disse mangler. Desuden er det hensigten at vise manglernes tilstedeværelse ved at give en oversigt over dele af bestående forsknings behandling af forhandlingspolitikken og de accentforskydninger, der har været i forskningsinteresserne og deres betydning for forhandlingspolitikken behandling i historieskrivningen. Hovedtemaet i de enkelte værker har løbende ændret sig i tidens løb, og det har derfor i lyset af udgivelsen af minister Gunnar Larsens dagbog interesse først at danne sig et overblik over denne udvikling i historieskrivningen.

1 John T. Lauridsen og Joachim Lund (red.): *Samarbejdets mand. Minister Gunnar Larsen. Dagbog 1941-1943*, bd. 1-3, København: Det Kgl. Bibliotek & Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie i samarbejde med Historika 2015.

DEN TIDLIGE HISTORIESKRIVNING

Det første historiske værk var 3-bindsværket *Danmark besat og befriet*,² forfattet af den socialdemokratiske politiker Hartvig Frisch. Bind 1 med titlen *Den politiske Historie til 29. august 1943* nåede at udkomme før det første folketingsvalg efter befrielsen den 30. oktober 1945. Det kom derved til at spille en politisk rolle i valgkampen, hvilket sikkert var hensigten med det hastværk, der blev udfoldet for at få det udgivet før valget. Det var afgørende for Socialdemokratiet - belastet som det var af kritik navnlig fra den kommunistiske del af modstandsbevægelsen for gennemførelse af forhandlings- og samarbejdspolitikken - at undgå at tabe for mange mandater i Folketinget.

Hartvig Frisch, der var Socialdemokratiets chefideolog og medlem af Folketinget, var derfor en god fortaler for forhandlings- og samarbejdspolitikken og kunne med styrke påvise, at den ikke bundede i ideologisk støtte til Tyskland, men udelukkende havde til formål at forsvare danske interesser bedst muligt. Han havde i 1933 skrevet bogen *Pest over Europa*,³ som var en analyse af den politiske situation i Europa. Den var et tidligt opgør med fascismen og nazismen, hvis fremgang var kulmineret den 30. januar samme år, da nazisterne kom til magten i Tyskland. Frisch' demokratiske holdning var derfor uangribelig.

Det er klart, at værket *Danmark besat og befriet* ved udgivelsen af bind 1 i 1945 havde et klart politisk sigte. Selvom fremstillingen støttes af et stort antal officielle aktstykker, mangler der omtale af visse emner og forløb. Nogen indgående kildebaseret analyse af forhandlingspolitikken finder man således ikke. Det udelukker dog ikke, at der er tale om en sober fremstilling, som giver et klart billede af, hvordan Socialdemokratiet i 1945 opfattede sin handlemåde under besættelsen, en opfattelse, som vel stort set er uændret i dag efter 70-75 års forløb.

Emnet for bind 2, der udkom i 1947, var den økonomiske og kulturelle udvikling gennem hele besættelsestiden, mens bind 3, der først var klar til udgivelse året efter, koncentrerer sig om beskrivelse af den politiske historie fra 29. august 1943 til sommeren 1945. De to sidste begivenheder af historisk betydning, der behandles, er Folketingets vedtagelse den 1. juni 1945 af straffelovstillægget og Danmarks optagelse som medlem af de Forenede Nationer (FN), som blev vedtaget på FN-mødet i San Francisco den 5. juni samme år. Alle 3 bind var redigeret af en redaktionskomite bestående af de socialdemokratiske topfolk Hartvig Frisch, Vilhelm Buhl, Hans Hedtoft og Ejler Jensen.

Det næste store historiske værk om besættelsestiden var *Den Parlamentariske Kommissions Beretning*,⁴ som lagde hovedvægten på forhandlings- og samar-

2 Hartvig Frisch: *Danmark besat og befriet*, København: Fremad 1945-48.

3 Hartvig Frisch: *Pest over Europa: Bolshevisme, Fascisme, Nazisme*, København: Koppels forlag 1933.

4 *Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 15. juni 1945 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45*, bd. 1-15, Schultz, 1945-58.

bejdspolitikken i perioden 1940-43. Den var resultatet af Folketingets beslutning i sommeren 1945 om at nedsætte en kommission, der fik til opgave at undersøge forholdene og afgive beretning til Folketinget, så det kunne tage stilling til, om der var grundlag for at rejse rigsretssag mod politikere eller ministre for handlinger under besættelsen.

Kommissionen indsamlede et meget stort kildemateriale omfattende aktstykker af både dansk og tysk proveniens, der i 1954 blev offentliggjort i en betænkning og 13 beretninger med bilag, som udgør en vigtig kilde til dansk besættelsestids historie. Enkelte uddrag af Gunnar Larsens dagbog indgår i dette bilagsmateriale, men de nedenfor nævnte forhandlinger i Berlin 2.-15. februar 1941 er blot taget til efterretning uden nærmere analyse eller kommentarer. Kommissionens betænkning blev indgående debatteret både offentligt og i Folketinget, som i 1955 besluttede, at der ikke var grundlag for at gøre ansvar gældende over for nogen politikere eller ministre.

UDGIVERSELSKAB FOR DANMARKS NYESTE HISTORIE

Formålet med dannelsen i 1961 af Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie (DNH) var at finansiere grundforskning af tilgængeligt kildemateriale fra besættelsestiden og dermed skabe den nødvendige viden til udarbejdelse og udgivelse af historiske oversigtsværker om perioden. De første resultater heraf var to grundlæggende afhandlinger til klarlæggelse af de første besættelsesårs historie. Begge forfattere understreger i deres indledninger, at de ikke med deres afhandlinger har tilstræbt fuldstændighed i skildringen.

I sin disputatsafhandling⁵ fra 1970 understreger Henning Poulsen gentagne gange i indledningen, at fuldstændighed ikke har været tilstræbt, og at man derfor på grundlag af hans bog ikke kan danne sig et samlet billede af de implicerede parter. Henning Poulsens undersøgelser viser imidlertid, at der i den danske regering i sommeren 1940 herskede en betydelig nervøsitet med hensyn til nazistiske kupplaner. Emnet kom på bane i samtaler mellem danske og tyske myndigheder, og spørgsmålet blev drøftet internt på ministermøderne hver anden dag i perioden 9. april til 8. juli 1940. I løbet af sommeren og efteråret 1940 øgedes det tyske pres for at gennemføre en regeringsændring i Danmark, der kulminerede med Renthe-Finks démarche julen 1940 og den efterfølgende regeringskrise 1940-41.

Den anden af disse afhandlinger er Henrik S. Nissens disputats fra 1973, *Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*.⁶ Nissen skildrer – på basis af en række enkeltundersøgelser – forhandlingspolitikken, som den danske rege-

5 Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem de tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43*, København: Gyldendal 1970, s. 11.

6 Henrik S. Nissen: *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*, København: Gyldendal 1973, s. 11f.

ring førte overfor Tyskland i besættelsens første år, og samarbejdspolitikken (i afhandlingen defineret som det politiske samarbejde mellem Socialdemokratiet, Venstre, Det konservative Folkeparti, Det radikale Venstre og Retsforbundet), som i perioden april 1940 til august 1943 udgjorde regeringens parlamentariske basis og dermed også dannede grundlag for forhandlingspolitikken gennemførelse.

Nissens undersøgelser vedrører perioden 9. april 1940 til januar/februar 1941 og slutter med en omtale af "Nytårskrisen 1940/41", som dog ikke beskrives udtømmende. Nissen havde adgang til Udenrigsministeriets arkiver, som indeholder kildemateriale, som beskriver forløbet af nogle afgørende forhandlinger, der fandt sted i Berlin i perioden 2.-15. februar 1941 mellem danske diplomater og embedsmænd og deres tyske modparter fra Auswärtiges Amt og Goebbels Propagandaministerium. Samme forhandlinger omtaler Gunnar Larsen udførligt i sine dagbogsoptegnelser for d. 19. februar 1941, der blev optrykt i beretningen fra Den Parlamentariske Kommission, der udkom i 1954. Henrik S. Nissen havde altså ad 2 kanaler adgang til dette kildemateriale. Hvorfor han undlader at bruge dette kildemateriale til at beskrive forløbet af krisens slutfase og nøjes med uden nærmere beskrivelse at konstatere, at der var tale om "en eklatant sejr" for samlingsregeringens forhandlingspolitik, oplyser han intet om, og vi er i den henseende henvist til gisninger. At han har været bevidst om, at noget er blevet udeladt, fremgår af afhandlingens indledning, hvor forfatteren tager omfattende forbehold med hensyn til, hvad den rummer. Det hedder bl.a., at: "Der førtes forhandlingspolitik på mange planer, og det har ikke kunnet undgås, at nogle – også betydningsfulde - forhandlinger mellem besættelsesmagt og besat er blevet stedmoderligt behandlet eller helt er udeladt."⁷

Hverken Henning Poulsen eller Henrik S. Nissen nævner noget om, hvilke områder de har udeladt eller hvorfor. Nissen kommer heller ikke ind på, hvad sejren bestod i, men det er næppe forkert at antage, at det drejer sig om, at krisens udgang blev, at tyskerne afblæste deres aktion for at få gennemført ændringer i den danske regering i tyskvenlig/nazistisk retning. Som jeg ser det, er en mulig forklaring på udeladelserne en underforstået forpligtelse på modstandslinjen. Denne tolkning ligger i forlængelse af Henrik Lundbaks konklusion i sin analyse af *Modstandsbevægelsen i regeringen 1945*:

Institutionelt gik politikerne af med sejren. Ideologisk stod modstandsbevægelsen derimod som vinder. Det tvungne samarbejde i befrielsesregeringen cementerede et syn på besættelsestiden, der reducerede politikerne til rollen som "medkæmpere", og

7 Nissen: 1940. *Studier i forhandlingspolitikken*, s. 13, 447.

dermed tilfredsstillede det Frode Jacobsens ambition om, at modstandslinien skulle stå for eftertiden som den rigtige.⁸

Dannelsen af befrielsesregeringen i 1945 var udtryk for, at "de gamle politikere" institutionelt gik af med sejren over for modstandsbevægelsen. "Den Parlamentariske Kommissions Beretning til Folketinget" (der som nævnt først kom i 1954) byggede på arkivmateriale af både dansk og tysk proveniens. Den førte som bekendt til, at der ikke blev rejst rigsretsanklage mod nogen politikere eller ministre, der havde været aktive i forbindelse med gennemførelsen af Danmarks officielle politik over for Tyskland under besættelsen. Hermed var den institutionelle sejr nr. 2 for "de gamle politikere" kommet i hus, og Frode Jacobsens ambition syntes dermed at være blevet skudt ud i fremtiden. På denne baggrund var det derfor, som nævnt ovenfor, ved DNH's dannelse i 1961 vigtigt, at dette arbejde blev udført med vægt på de ideologiske synspunkter, modstandsbevægelsen var udtryk for. Det ville føre til, at den ideologiske sejr over "de gamle politikere", som Frode Jacobsen på modstandsbevægelsens vegne kæmpede for, kunne nyde fremme.

Det er altså fortsat et åbent spørgsmål, hvorfor Henning Poulsen og Henrik S. Nissen ikke tilstræbte fuldstændighed eller udelod omtale af betydningsfulde forhandlinger ved udarbejdelse af deres afhandlinger, men mulige årsager hertil er skitseret. Deres respekt for videnskabelig ærlighed kommer imidlertid klart til udtryk i de forbehold, de begge tager i indledningerne til deres afhandlinger.

Ved dannelsen i 1961 blev historikeren Jørgen Hæstrup sammen med landsarkivar Johan Hvidtfeldt ansat som videnskabelige ledere af Danmarks Nyeste Historie (DNH). Jørgen Hæstrup var så tidligt som i 1954 blevet dr.phil. på sin afhandling *Kontakt med England 1940-43*, som gav modstandsbevægelsen en væsentlig rolle i besættelsens forløb. Den blev i 1959 efterfulgt af afhandlingen *Hemmelig Alliance*, der kortlagde våbenfordelingen mellem aktive modstandsfolk og inaktive, dvs. antikommunistiske officersgrupper, hvor de sidste fik flest våben. Den medførte stor politisk opstandelse efterfulgt af injuriersager. I 1966 fulgte så afhandlingen *Til landets bedste... Hovedtræk af departementschef-styrets virke 1943-1945*, hvor Jørgen Hæstrup forsvarede departementschefernes håndtering af situationen som supplement til modstandsbevægelsen.

Med Hæstrup kom modstandsbevægelsen i centrum for historieskrivningen. Som historiker er Jørgen Hæstrup en klar repræsentant for konsensuslinien, der anskuer besættelsestiden 1940-45 som præget af enighed i den danske befolkning om kampen mod den tyske besættelsesmagt, men med forskellige midler afpasset efter de ydre omstændigheder. Denne opfattelse blev kraftigt imødegået

8 Henrik Lundbak: "Modstandsbevægelsen i regeringen 1945", i Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak: *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998, København: Museum Tusulanum 1998, s. 570.

af Hans Kirchhoff, der i 1979 blev dr.phil. på sin afhandling *Augustoprøret 1943*.⁹ I 2001 fulgte bogen *Samarbejde og modstand under besættelsen*. Den var en ny og udvidet version af Hans Kirchhoffs tidligere bog *Kamp eller tilpasning*, der udkom i 1987.¹⁰ Det er værd at bemærke, at bindeordet "eller" i den gamle bog er udskiftet med et "og" i den nye. Skildringen fokuserer stadig på konflikten mellem regeringens officielle politik og den voksende modstand, men forfatteren lægger i den nye version af bogen vægt på, at det ikke skal munde ud i fordømmelse af det ene eller andet synspunkt.

Med sin analyse og beskrivelse af modstandsbevægelsens udvikling har Hans Kirchhoffs værker opnået status som standardværker i den offentlige bevidsthed og har dermed på afgørende måde bidraget til at realisere Frode Jacobsens ambition om, at modstandslinjen for eftertiden skulle stå som den rigtige. Hans Kirchhoff bruger generelt ordene "samarbejdspolitik" og "kollaboration" som fællesbetegnelse for den politik, regeringen førte over for Tyskland i besættelsens første år og erklærer sig uenig med Henrik S. Nissens sondring mellem begreberne forhandlings- og samarbejdspolitik. I længere redegørelser filosoferer Hans Kirchhoff over, hvorfor han indfører disse betegnelser. Han begrundet det med, at formålet er bedre at kunne skildre og sondre mellem de forskellige former og grader af nødvendighed for samarbejde og forskellighederne i de motiver, der kunne anspore dertil; alt sammen for at kunne sætte begivenhederne ind i en historisk sammenhæng fri for myter og postuler. Ordet kollaboration er imidlertid følelsesladet, og i omgangssproget efter Anden Verdenskrig nærmest blevet identisk med begrebet forræderi. Hans Kirchhoffs brug af ordet har imidlertid ikke forhindret, at det blev den almindelige opfattelse, at forhandlings- og samarbejdspolitikken 1940-43 var et moralsk svigt, som modstandsbevægelsen fik gjort op med.

BIDRAG TIL REVISION

Senere grundstudier af kildematerialet i udenrigsministeriets arkiver er foretaget af undertegnede og Thomas Lenler-Eriksen. Mine undersøgelser blev offentliggjort i 1999.¹¹ Her klarlægges det forløb, der førte til, at den danske regering i begyndelsen af februar 1941 ad diplomatiske kanaler fik sikker information om, at tyskerne havde besluttet sig til at lægge kravene om regeringsændringer på hylden. For at anskaffe sig et "politisk værktøj", som var egnet til at danne modvægt mod de danske nazister, der ellers var den kreds, hvorfra tyskerne hentede

9 Hans Kirchhoff: *Augustoprøret 1943. Samarbejdspolitikens fald forudsætninger og forløb – en studie i kollaboration og modstand*, bd. 1-3, København: Gyldendal 1979.

10 Hans Kirchhoff: *Samarbejde og modstand under besættelsen: en politisk historie*. Odense: Odense Universitetsforlag 2001. Hans Kirchhoff: *Kamp eller tilpasning: politikerne og modstanden 1940-45* København: Gyldendal 1987.

11 Ole Knutzen: *Sandheden forældes ikke: generaldirektør Peter Knutzen og regeringskrisen 1940-1941*, Vedbæk: Strandberg 1999.

oplysning om danske forhold, tog den danske regering i august 1940 initiativ til at oprette Dansk-Tysk Forening, hvis egentlige formål var: "at danne modvægt mod de danske nazister, der ellers var den kreds, hvorfra tyskerne hentede oplysninger om danske forhold", for dermed – som hovedformål – "at forebygge en nazistisk magtovertagelse".¹²

Over for såvel det danske nazistparti (DNSAP) som over for besættelsesmagten kunne dette formål naturligvis ikke på forhånd afsløres, hvorfor formuleringen af det vedtægtsmæssige formål blev at udvikle de forretningsmæssige, tekniske, kunstneriske litterære, videnskabelige og sociale forbindelser mellem de to lande. Jeg viser i min bog, hvordan Knutzen i kraft af sit arbejde som formand for Dansk-Tysk Forening i nært samarbejde med udenrigsministeriet gennem uofficielle kontakter modvirkede en nazistisk magtovertagelse i efteråret 1940 og den tyske regeringsstorm i januar 1941. Politikernes voksende bekymring for en antidemokratisk/nazistisk regeringsdannelse blev således også afværget ad uformelle kanaler. Forhandlingerne der kulminerede i dagene 2.-15. februar i Berlin mellem d'herrer Zahle, Sthyr, Wassard og Knutzen og Auswärtiges Amt, lader sig følge i arkiverne.

Thomas Lenler-Eriksen blev i maj 2000 cand.mag. i historie med specialeafhandlingen *Dansk-Tysk Forening og dens tyske forbindelser*.¹³ Hans behandling af emnet hviler på et omfattende kildemateriale af både statslig og privat proveniens, og til belysning af den tyske side af sagen er Rigsarkivets samlinger suppleret med nyt materiale, som er fundet i de tyske arkiver. Lenler-Eriksen verificerer i alt væsentligt beskrivelsen af regeringskrisens forløb og resultat, som det er beskrevet i min ovennævnte bog. Det er samme resultat, som Henrik S. Nissen kommer til, og på det punkt er der ingen uoverensstemmelser mellem de tre undersøgelser. Forskellen er, at Nissen nøjes med at konstatere resultatet uden nærmere at beskrive det forløb, der førte dertil. Derved forbliver den rolle, som forhandlingspolitikken – i dette tilfælde udført af udenrigsministeriets forhandlere og Dansk-Tysk Forenings formand i nært samarbejde med regeringen – spillede for opnåelsen af "den eklatante sejr", uomtalt i Henrik S. Nissens afhandling. Det var underforstået i kommissoriet for DNH, at hovedvægten skulle lægges på beskrivelse af modstandsbevægelsens udvikling (forhandlingspolitikken havde Den Parlamentariske Kommission jo taget sig af), og dette kan måske forklare, hvorfor sejre opnået ad forhandlingens vej ikke blev beskrevet i detaljer. Den rolle fremgår tydeligt af Lenler-Eriksens og mine undersøgelser.

Disse arbejder er imidlertid stort set blevet forbigået i tavshed i besættelseslitteraturen, som ikke har inddraget resultaterne i de udarbejdede historiske

12 Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*, København: Jurist- og økonomforbundets Forlag 1984, s. 550.

13 Thomas Lenler-Eriksen: *Dansk-Tysk Forening og dens tyske forbindelser*, utrykt specialeafhandling, Aarhus Universitet 2000.

oversigtsværker. Om Henrik S. Nissen gennemførte grundstudier af materialet i udenrigsministeriets arkiver vides ikke, men det er en kendsgerning, at han ikke har efterladt sig skriftligt materiale herom. Derved opstod der et tomrum i den viden, der kom til at stå til rådighed for fremtidig forskning, og det har sat sig spor i besættelseslitteraturen til dags dato.

NYERE BIDRAG

Da Bo Lidegaards bog *Overleveren 1914-1945* udkom i 2003 som bind 4 i det store værk om *Dansk udenrigspolitik historie*¹⁴ blev den af historikere anmeldt som velargumenteret historieskrivning i særklasse, og som den vigtigste fortolkning af perioden, der var udkommet i mange år. I den offentlige debat blev den imidlertid mødt med megen politisk begrundet kritik for at være et forsvar for den neutralitets- og tilpasningspolitik, Danmark i næsten hele perioden 1914-1945 havde ført, som først den fremvoksende modstandsbevægelse fra 1942 satte en stopper for.

Udgangspunktet for Lidegaard er en konstatering af, at Danmark overlevede truslen mod sin eksistens. Men var det på grund af tilpasningspolitikken? Eller på trods af den? Udviklingen fra neutralitetspolitikken under Første Verdenskrig over mellemligstidens freds- og afrustningsbestræbelser til den voksende totalitære trussel i 1930'erne og Danmarks besættelse 1940-45 beskrives. Bo Lidegaard lægger vægt på at fremhæve, at Danmark uanset tilpasningspolitikken nødvendighed og fordele både over for omverdenen og af hensyn til sin selvrespekt måtte demonstrere sin selvstændige vilje til suverænitet og solidaritet med kampen mod nazismen. Dette kom til udtryk gennem modstandskampen. Det lader sig næppe gøre at forene disse to aspekter i en fælles vurdering. De har hver deres berettigelse, hvis styrke individuelt varierer over tid og med skiftende magtpolitiske ydre omstændigheder. For en eftertid, der lever under gunstigere udenrigspolitiske betingelser, end tilfældet var under besættelsen, slutter Bo Lidegaard med at formulere følgende to konklusioner. For det første, at det er af uvurderlig betydning for Danmarks selvstændighed og handlefrihed at være blevet en del af et forpligtende europæisk og atlantisk samarbejde, som også omfatter et demokratisk og ikke truende Tyskland. For det andet, at en udenrigspolitisk linje i et demokratisk land i det lange løb kun kan fastholdes, hvis den opnår befolkningens opbakning på et informeret grundlag.

Der henvises i bogen til et meget omfattende kilde- og litteraturmateriale. I relation til denne artikel bemærkes, at henvisningerne omfatter Udenrigsministeriets arkiver, Gunnar Larsens dagbog, min ovennævnte bog om regeringskrisen 1940-41 samt min artikel om den almindeligt herskende opfattelse af rege-

14 Danmarks Nationalleksikon, red. Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen.

ringskrisen.¹⁵ De ovenfor omtalte forhandlinger i Berlin 2.-15. februar 1941 og den betydning Dansk-Tysk Forening og dens formand havde i denne forbindelse, er imidlertid ikke genstand for nærmere omtale.

Det samme gælder Steen Andersens afhandling *Danmark i det tyske storrum* fra 2003.¹⁶

Den tyske besættelse betød ikke alene afgørende ændringer i Danmarks politiske situation, men også at hele vor økonomi blev knyttet til Tyskland; nu var det Berlin og Reichsmark, der kom i centrum i stedet for London og pund sterling. Noget tilsvarende blev i øvrigt også tilfældet i alle andre af de af Tyskland besatte lande. Emnet for Steen Andersens undersøgelser er forløbet og resultaterne af den tilpasningsproces, dette medførte for Danmark. Ligesom det er tilfældet for de ovenfor nævnte værker, er analysen af forhandlingerne i Berlin 2.-15. februar 1941 ufuldstændig, hvorved væsentlige aspekter af betydning for besættelsens videre forløb ikke bliver beskrevet. Herom nærmere under omtalen af udgivelsen af Gunnar Larsens dagbog.

Historieskrivning er en proces, der principielt aldrig bliver afsluttet. Efterhånden som de ydre omstændigheder ændrer sig, sker der også ændringer i den måde fortiden opfattes og vurderes på, men tilgang af nyt kildemateriale eller ny fortolkning af eksisterende kilder, der hidtil har været overset, spiller også en væsentlig rolle. Det er Hans Kirchhoffs nyeste bog fra 2015 et klart eksempel på.¹⁷ I sin afhandling om augustoprøret fra 1979 og i bogen fra 2001 var det udviklingen af den dansk-danske konflikt mellem samarbejde og modstand, der var den røde tråd gennem skildringen af den politiske udvikling under besættelsen. I sine tidligere værker gav Hans Kirchhoff udtryk for, at formålet ikke var at fordømme det ene eller andet synspunkt. Det forhindrede imidlertid ikke, at det blev den almindelige opfattelse, at forhandlings- og samarbejdspolitikken var et moralsk svigt.

I sin nye bog fra 2015 bringes den dansk-tyske konflikt i stedet for i centrum. Baseret på dette nye struktureringsprincip og med respekt for de vilkår og forudsætninger, der var gældende, gennemgår Kirchhoff her samarbejdspolitikken forskellige faser fra sommeren 1940 til 29. august 1943 og vurderer de valgmuligheder, der forelå. Han er her inspireret af de senere års studier af tilpasningspolitikken kilder og problemer. Han skriver, at det har givet ham en større indsigt i samarbejdets natur og de problemer, som valget mellem det større eller mindre onde rejste. Denne større indsigt er imidlertid ikke baseret på nye kilder eller tidligere ubenyttet kildemateriale. Kildematerialet i Udenrigsministeriets arkiver er fortsat ubenyttet, og referencelisten indeholder ingen henvisning dertil.

15 Knutzen: *Sandheden forældes ikke*; Ole Knutzen: "Regeringskrisen 1940-41 og "den almindeligt herskende opfattelse"", *Historie* 2001, 2, s. 373-378.

16 Steen Andersen: *Danmark i det tyske storrum: dansk økonomisk tilpasning til Tysklands nyordning af Europa 1940-41*, København: Lindhardt og Ringhof 2003.

17 Hans Kirchhoff: *At handle med ondskaben: Samarbejdspolitikken under besættelsen*, København; Gyldendal 2015.

Analyse af nytårskrisen 1940-41 og dens betydning for den danske regerings forhandlingsposition over for tyskerne findes ikke, og der er således betydningsfulde facetter af samarbejdspolitikken, der ikke indgår i skildringen.

I det afsluttende kapitel, som har titlen *Samarbejdspolitikken – for og imod*, konstaterer Kirchhoff, at samarbejdspolitikken som overlevelsesstrategi lykkedes i eminent grad. Som eksempler herpå anfører han, at vi undgik, at DNSAP fik magten og slap dermed for en ødelæggende nazificering af institutionerne, som den de oplevede i Norge.¹⁸ Endvidere opnåede vi, fortsætter Hans Kirchhoff, at det danske samfund og det parlamentariske demokrati stort set kom uantastet gennem besættelsen, og han nærer som historiker ikke længere tvivl om, at samarbejdspolitikken aktører handlede ud fra de bedste politiske motiver. Det kommer til udtryk i omtalen af Scavenius, som han karakteriserer på følgende måde: "I dag står Scavenius som en af Danmarks store statstjenere – hvad man end måtte mene om hans politik".¹⁹

Den reviderede fortolkning og forståelse for forhandlings- og samarbejdspolitikkenes nødvendighed og resultater, der kommer til udtryk i Bo Lidegaards og Hans Kirchhoffs værker, er imidlertid ikke fremkaldt af undertegnede og Lenler-Eriksens forskning, der enten blot er nævnt referencemæssigt eller forbigået i tavshed. Hvis beskrivelse og fortolkning af dette særdeles veldokumenterede historiske forløb udelades i historieskrivningen, kan man ikke med rette hævde at have givet en rimelig fuldstændig redegørelse for de – oven i købet succesfulde – bestræbelser, der blev gjort fra dansk side for at afværge det tyske pres for at gennemføre ændringer i den danske regerings sammensætning i antiparlamentarisk/nazistisk retning. Ud fra et forskningsmæssigt synspunkt er det vel endvidere videnskabeligt utilfredsstillende at undlade at inddrage alle tilgængelige kilder i beskrivelse og fortolkning af historiske forløb.

MINISTER GUNNAR LARSENS DAGBOG 1941-1943

Gunnar Larsen (1902-1973) blev student i 1920. Han påbegyndte derefter en omfattende praktisk og teoretisk uddannelse som ingeniør med afgang fra Massachusetts Institute of Technology i 1926. Derefter blev han ansat i faderens firma F.L. Smidth & Co.'s afdeling i New York, som han senere blev chef for i nogle år, inden han i 1932 vendte hjem til Danmark. Her startede han som faderens nær-

18 Se Keith Lowe's bog *Savage Continent. Europe in the Aftermath of World War II*, London: Picador 2012, tabel 2, s. 156, som viser, at antallet af personer straffet for kollaboration efter befrielsen i Norge pr. indbygger var ca. 50 gange højere, end det var i Danmark. Tallene afspejler, at den nazistiske regering ledet af Quisling og hans ideer ikke har været uden tiltrækningskraft for en del nordmænd, et forhold vi ikke har noget tilsvarende til i Danmark, hvor det lykkedes at bibeholde en regering uden nazistisk deltagelse dannet på parlamentarisk vis på basis af flertallet i Rigsdagen, og derved undgik vi nazistisk infiltration i statslige og kommunale organisationer.

19 Kirchhoff: *At handle med ondskaben*, s. 85.

meste medarbejder i ledelsen af F.L. Smidth på koncernens hovedkontor i København, hvor han fortsatte som adm. direktør fra 1935. Det var således en erfaren international erhvervsmand, der på opfordring tiltrådte som minister for offentlige arbejder ved omdannelsen af den nationale samlingsregering 8. juli 1940. I denne egenskab fortsatte han i de skiftende regerings funktionsperiode indtil 29. august 1943, ministerier, der blev ledet af statsministrene Th. Stauning, V. Buhl og Erik Scavenius. Ved omdannelsen i juli 1940 blev der optaget 3 upolitiske ministre (Erik Scavenius, Gunnar Larsen og Eigil Thune Jacobsen), dvs. personer uden partipolitisk tilhørsforhold. Det skete for at hindre tyske krav om optagelse af nazistiske ministre.

Gunnar Larsen blev en aktiv fortaler for samarbejde med Tyskland, hvilket førte til hyppig kontakt med besættelsesmagten. Gunnar Larsen var ikke nazist, men en pragmatisk indstillet erhvervsmand, der udnyttede de praktisk foreliggende muligheder for at fremme de interesser, han blev ansat til at varetage i sine forskellige hverv. Det gjorde han med midler, han mente tjente danske interesser, hvad enten de skulle tjene nationale eller økonomiske formål. Det paradoksale er, at han med sit langvarige ophold i USA og amerikanske ingeniøruddannelse var angelsaksisk orienteret, men fra 1940 blev aktiv fortaler for samarbejdspolitikken.

Med besættelsen og den tyske dominans i Centraleuropa var Danmark blevet afskåret fra sine oversøiske markeder. Økonomien blev nu, som nævnt ovenfor, centreret om Berlin og Reichsmark i stedet for om London og pund sterling, og arbejdsløsheden steg til uacceptable højder. For en minister for offentlige arbejder er bekæmpelse af arbejdsløshed en vigtig opgave, og Gunnar Larsen tog initiativ til at løse problemet ved at fremme det økonomiske samarbejde med Tyskland. Blandt disse tiltag er, for blot at nævne nogle af de vigtigste: udbygning af danske fiskerihavne, udvidelse af Kastrup Lufthavn og en dansk-tysk aftale om anlæg af Fugleflugtslinien.

Udover at skabe beskæftigelse ville gennemførelse af disse arbejder kræve store mængder cement, og selvom Gunnar Larsen ved sin tiltrædelse som minister trådte tilbage fra stillingen som øverste chef for F.L. Smidth, var han stadig storaktionær og formand for bestyrelsen. Da han efter befrielsen skulle stå til regnskab for sit samarbejde med besættelsesmagten, indgik det, med rette eller urette, at han som minister havde sammenblandet private interesser med de offentlige, han som minister havde haft ansvaret for.

En af de sager, Gunnar Larsen blev særlig kritiseret for efter befrielsen, var hans initiativ til etablering af Udenrigsministeriets Østrumudvalg, der havde til formål efter det tyske angreb på Sovjetrusland i juni 1941 at fremme ekspansionsmulighederne for dansk erhvervsliv i de baltiske lande. Det lykkedes ganske vist at få tyskerne til at levere den tidligere F.L. Smidth-ejede cementfabrik i Estland, Port Kunda, tilbage til F.L. Smidth. Fabrikken var blevet nationaliseret af Sovjetunionen, da russiske tropper i 1939 efter aftale med Tyskland rykkede ind i de baltiske lande og den østlige del af Polen. Fra 1942 blev fabrikken drevet af F.L.

Smidth med en arbejdsstyrke, der efterhånden udviklede sig til at omfatte slavearbejdere og fanger fra tyske koncentrationslejre. Det var en sag, der først blev afsluttet for få år siden med F.L. Smidth koncernens udbetaling af kompensation til nogle af arbejderne og deres efterkommere.

På baggrund af det billede, der her er skitseret af Gunnar Larsen, kommer vi til en omtale af selve dagbogens tilblivelse og omfang. Når Gunnar Larsen ikke var på rejse dikterede han normalt om formiddagen sin beretning om foregående dags forløb til to sekretærer, der derefter renskrev diktaterne. Efter hjemkomst fra rejser blev forløbet samlet i et enkelt notat. Det blev til ca. 2.500 sider, som giver et detaljeret indblik i Gunnar Larsens håndtering af de sager, han beskæftigede sig med, men også i regeringens interne og eksterne forhandlinger.

Udviklingen af det politiske forhold til Tyskland var et område, som efter aftale med Scavenius bragte Gunnar Larsen i hyppig kontakt med Cecil von Renthe-Fink og senere Werner Best, de to rigsfuldmægtigede repræsentanter for Tyskland. Derved kom hans aktivitetsområde til at spænde langt ud over de felter, der normalt sorterer under ministeriet for offentlige arbejder. Særlig interesse har Gunnar Larsens udførlige referater af de interne ministermøder, hvor protokollerne er yderst kortfattede. Der var stor politisk uenighed internt i regeringen om, hvordan der skulle reageres på tyske krav og om løsningen af økonomiske spørgsmål, en uenighed, de enkelte partier åbenbart ikke ønskede, skulle nedfældes skriftligt, hvorfor ministermødeprotokollerne begrænser sig til kort at nævne konklusionerne af drøftelserne, og dermed stort set er uden betydning som kilde materiale for historieforskningen. Udgivelsen af dagbogen er derfor et vigtigt bidrag til en kildebaseret forståelse af forhandlings- og samarbejdspolitikken og vil dermed være af stor interesse for historikerne.

Første indførsel er for den 21. januar 1941, sidste for 30. september 1943 med en enkelt tilføjelse i form af et memorandum af 18. november samme år. Dermed dækker dagbogen langt størstedelen af Gunnar Larsens ministerperiode og indeholder hans beretning om forløbet af de ovenfor nævnte områder plus en lang række sager af løbende natur. Som det fremgår af udgiverinstitutionernes forord og redaktørernes indledning, er Gunnar Larsens dagbog den mest omfattende dagbog, der er kendt fra en dansk politiker og minister fra besættelsestiden. Med sine 2.500 manuskriptsider, som i udgivelsen er delt op i 3 bind, der inkl. bilag og registre fylder i alt 1.486 sider, udgør den et vigtigt supplement og korrektiv til de yderst kortfattede referater af danske ministermøder, der er overleveret til eftertiden. Udgivelsen af Gunnar Larsens dagbog vil derfor efter alt at dømme blive et referenceværk af stor betydning for fremtidig forskning og historieskrivning. Den vil dermed bidrage til øget viden og indsigt i historiens forløb og i aktørernes motiver, hensigter og moral.

Dagbogen for den 19. februar 1941 indeholder detaljeret omtale af udenrigsministerens referat på et ministermøde af den tidligere omtalte række dansk-tyske forhandlinger på embedsmandsniveau, der fandt sted i dagene 2.-15. februar

1941, forhandlinger, som fik væsentlig betydning for udviklingen af de dansk-tyske relationer fremover. Disse forhandlinger er kun overfladisk nævnt i ministermødeprotokollen. De danske forhandlere indberettede løbende drøftelserne til udenrigsministeriet i København i form af detaljerede referater og breve, som blev arkiveret i udenrigsministeriets arkiver fra perioden 1940-43. Gunnar Larsens udførlige skildring i dagbogen er i nøje overensstemmelse med det indberettede materiale, og er derfor i høj grad til nytte for historieforskningen, især forståelsen af forhandlings- og samarbejdspolitikken, der i de senere år har fået fornyet aktualitet.

Det Kgl. Bibliotek & Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie i samarbejde med forlaget Historika er udgivere af værket, der er redigeret af forskningschef, dr.phil John T. Lauridsen og lektor, ph.d. Joachim Lund. Der er tale om et særdeles omfattende arbejde, som har strakt sig over en længere årrække. Udgivelsen er, hvad angår Nytårskrisen 1940-1941, imidlertid skæmmet af fejl og ensidigt valg af henvisninger i kilde- og litteraturfortegnelsen, nogle endog af meningsforstyrrende art. Det er fejl, der vil kunne lede fremtidige forskere til at drage misvisende konklusioner, og som det derfor er vigtigt, at fremtidige brugere af værket i forskningsøjemed bliver gjort opmærksom på.

Et eksempel herpå findes side 114 i Bind 1, hvor det uddrag af dagbogen for den 19. februar 1941, der blev udlånt til Den Parlamentariske Kommission, fejlagtigt dateres til 19. september samme år. Det vedrører udenrigsministerens (ikke som anført udenrigsministeriets) referat på et ministermøde om de ovenfor nævnte betydningsfulde forhandlinger i Berlin i dagene 2.-15. februar 1941 og ikke 7 måneder senere. En sådan tidsforskydning løsriver på meningsforstyrrende måde dagbogsnotatets indhold fra det reelle historiske forløb. Af hensyn til værkets store betydning som referenceværk for fremtidig forskning er det naturligvis af betydning, at kronologien er korrekt.

I Udenrigsministeriets arkiver fra perioden 1940-43,²⁰ findes de originale breve og referater, som d'herrer Zahle, Sthyr, Wassard og Knutzen indberettede

20 Rigsarkivet: Udenrigsministeriets arkiver fra perioden 1940-43: Um.A. 0002. Sager med og uden journal nr. 1908-1968, Gr.5, 17 og 84. 13a - Gr.5.D.29.x. 1940-43, Dansk-tysk politik, (Renthe-Finks démarche julen 1940). 18 - Gr.17.I.63. 1940-41, Den dansk-tyske Forening. (Mærket: fra Wassard). 18 - Gr.17.I.63, Hedegaard. 21 - Gr.84. uden nr. 1940-41, Renthe-Finks démarche julen 1940. (Mærket: Staalskab II). 21 - Gr.84. 1940 V,1, Danmark-Tyskl. Juli-okt. 1940. 21 - Gr.84. 1940-42 V,2, Dansk politik overfor Tyskl. 21 - Gr.84. 1941-43 V,3, Gunnar Lars.s rejser og samtaler med folk ude og hjemme. 21 - Gr.84. 1940-41 V,4, Forhandlinger med tyskerne januar-februar 1941. 21 - Gr.84. 1940-41 V,5, Knutzens beretninger. 21 - Gr.84. 1940-41 V,6, Sthyr, Wassard etc. Samtaler. 25 - Gr.84. uden nr. 1945 XIV, Efter befrielsen: Christmas Møllers holdning overfor embedsmændene etc., maj-juli. 25 - Gr.84. uden nr.1940-45, Formentlig afdelingschef Hvass' håndakter: Diverse papirer fra besættelsestiden. 27 - Gr.84.A. u. nr. 1940-41, (Minister) Ydes referater til udenrigsministeren (1945) o.a. videre. 27 - Gr.84.A. u. nr. 1941-43, Situationen 1941-43. 27 - ad 84. A.1.f. 1941-50, Tyske arkivalier indsendt af ambass. i Washington (general Himers

til udenrigsministeriet i København om den række politiske samtaler med tyske embedsmænd fra Auswärtiges Amt og Propagandaministeriet, de havde ført, og som Gunnar Larsen omtaler i dagbogsoptegnelserne for den 19. februar 1941. Det var indberetninger, der gav den danske regering viden om, at der var givet Renthe-Fink instruktion om, at han skulle afholde sig fra at gøre forsøg på at få gennemført forandringer i den danske regering, en klar sejr for de danske synspunkter. Instruktionen til Renthe-Fink gik endvidere ud på, at alle forhandlinger med den danske regering angående politiske spørgsmål i fremtiden skulle foretages af gesandten og ikke af andre. Gustav Meissner, der som partitro "kommissær" for de nazistiske partiinteresser i Berlin var placeret som presseattaché ved gesandtskabet i København, var dermed blevet sat på plads af det tyske udenrigsministerium. Det var viden, som på væsentlig måde styrkede den danske regerings forhandlingsposition over for tyskerne. Gunnar Larsens omtale i dagbogen for den 19. februar af sit udførlige referat på ministermødet samme dag af forhandlingerne i Berlin er i fuld overensstemmelse med indberetningerne i udenrigsministeriets arkiv, som blot indeholder endnu flere detaljer.

Det er dette kildemateriale, Henrik S. Nissen – som beskrevet ovenfor – vel har haft adgang til og måske har nærstuderet som grundlag for sit udsagn om, at forhandlingerne mandede ud i "eklatant" sejr for de danske synspunkter uden nærmere omtale af forhandlingernes forløb. Denne manglende omtale har medført, at forhandlingernes forløb, og hvilke argumenter eller hvem, der fremsatte dem, der førte til dansk sejr, ikke er blevet omtalt i den efterfølgende besættelseslitteratur med undtagelse af undertegnede og Lenler-Eriksens værker. Det er derfor en væsentlig undladelsesfejl, at der ikke er henvisning til hverken udenrigsministeriets arkiver eller disse værker i udgivelsens kilde- og litteraturfortegnelse.

Kilde- og litteraturfortegnelsen er endvidere præget af andre ensidige valg af henvisninger til værker af relevans for emner omtalt i dagbogen. I listen under trykte kilder og litteratur findes henvisning til Niels Henrik Nordliens utrykte speciale *Træk af den tyske propaganda- og kulturpolitik i Danmark 1943*.²¹ Specialets formål er at undersøge tysk opinionspåvirkning i det besatte Danmark 1940-1943 og fokuserer på den mulighed, dannelsen af Dansk-Tysk Forening gav tyskerne til at drive tysk propaganda i Danmark. At foreningens formål var det modsatte, at udøve dansk opinionspåvirkning overfor ledende kredse i Tyskland for dermed at modvirke de tyske partiinteressers pres for at kræve regeringsændringer i Danmark, er ikke genstand for undersøgelse. Nordliens speciale er en delundersøgelse, som på ingen måde berettiger forfatteren til at drage den generelle konklusion, at Dansk-Tysk Forening er blevet analyseret som et forum for

samtale med Chr. 10.). 40 - ad 84.B.4. 1946, Afhøring af dr. Cecil von Renthe-Fink. 41 - ad 84.F. 1940, Udkast af Wass. (til foredrag?) om dansk erhv.liv u. besætt.

21 Niels Henrik Nordlien: *Træk af den tyske propaganda- og kulturpolitik i Danmark 1943*, utrykt speciale, Københavns Universitet 1998.

diskussion af det dansk-tyske samarbejde. Det er derimod Thomas Lenler-Eriksens speciale,²² som er behandlet ovenfor, men som ikke er nævnt i kilde- og litteraturfortegnelsen til Larsens dagbog.

Litteraturlisten omfatter henvisninger til erindringsværker skrevet af aktører, der ligesom Peter Knutzen repræsenterer forhandlings- og samarbejdspolitikken, men henvisning til hans selvbiografi er udeladt.²³ I betragtning af det meget store antal omtaler, der findes i Gunnar Larsens dagbøger af navnet Peter Knutzen, både i hans egenskab af formand for Dansk-Tysk Forening og som chef for Statsbanerne, er det en fejl at undlade at henvise til Peter Knutzens erindringer. Såvel som de andre erindringsværker har også Peter Knutzens bog betydning som baggrundslitteratur af relevans for dagbogens indhold. Der forekommer i øvrigt ingen henvisninger til efternavnet *Knutzen* i litteraturlisten, der således ikke omfatter hverken bog eller tidsskriftartikler skrevet af undertegnede.²⁴ Den omstændighed, at disse værker findes anført i den store besættelsestidsbibliografi, som John T. Lauridsen redigerede, viser, at det ikke er ukendskab, der er årsag til de manglende henvisninger. Det indikerer, at der må være tale om et fravalg, et begreb, der i historisk metodelære hedder eklekticisme, som ikke fremmer fremtidige historikere i fordomsfri adgang til kilder og litteratur.

Formålet med ovenstående rids af besættelseslitteraturens udvikling i de forløbne 70 år har været at henlede opmærksomheden på perioden 1940-43. Der er grund til at antage, at dette kan føre til yderligere klarlæggelse af forløb, hvor den danske indsats har haft betydning, men vil under alle omstændigheder bidrage til belysning af de motiver og hensigter, der drev aktørerne til at handle, som de gjorde og til karakteren af deres moral. Også i det lys, er der er god grund til at byde udgivelsen af Gunnar Larsens dagbog velkommen og ønske Det Kongelige Bibliotek og Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie til lykke dermed. Det er et stort og på mange måder fortjenstfuldt arbejde, der er tale om. Interessen for besættelsestiden er som nævnt langt fra slut, og forhandlings- og samarbejdspolitikken har i de senere år fået fornyet aktualitet. Jeg anbefaler historikerne, ikke mindst den unge generation, til at gøre flittig brug af udgivelsen i forbindelse med udarbejdelse af fordomsfri beskrivelser af historiens forløb. Om der er andre end

22 Lenler-Eriksen: *Dansk-Tysk Forening og dens tyske forbindelser*.

23 Peter Knutzen: *40 Aar i Statens Tjeneste: Selvbiografi*, Hasselbalch 1948.

24 Det gælder: den i note 15 nævnte artikel i *Historie* 2001, 2 og Ole Knutzen: "Dansk-Tysk Forening, dansk nazisme og udviklingen af dansk-tyske relationer 1940-41: kommentarer til John T. Lauridsens bog: "Dansk nazisme 1930-45 - og derefter"", *Historie* 2006, 1, s. 122-127. Her påvises et eksempel på, at manglende brug af væsentligt kildemateriale fører til forenkledede eller misvisende fortolkninger. Forfatterens fortolkning (s. 190) af Renthe-Finks indberetning af 27. februar 1941 til Auswärtiges Amt bliver derved misvisende og ikke i overensstemmelse med det faktiske forløb, fordi kildemateriale fra udenrigsministeriets arkiver ikke er inddraget.

de ovenfor beskrevne udeladelser og fejl i udgivelsen, overlader jeg det til fremtidige brugere at være opmærksomme på.

OLE KNUTZEN
PENSIONST
CAND. POLYT.
OLE.KNUTZEN@MAIL.TELE.DK